

Szczepański, Janusz

Z dziejów Pułtuska - rezydencji biskupów płockich

Notatki Płockie 32/1-130, 11-17

1987

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Z dziejów Pułtuska - rezydencji biskupów płockich

POCZĄTKI MIASTA

Pułtusk należy do najstarszych polskich miast. Nazywany w źródłach historycznych: Peltovsk, Polthowia, Polthowsk, Polthowsko, leży nad rzeką Narwią, poniżej ujścia rzeczki Pełty. Od niej też zapewne wywodzi swą nazwę.

Pułtusk powstał na miejscu wczesnośrednio-wiecznej osady targowej, leżącej nad Narwią, na skraju Puszczy Białej już w VII—VIII w. Stanowiła ona centrum wymiany dóbr rolniczych z obszarów na prawym brzegu Narwi i z terenów puszczańskich. Pułtuska osada zawdzięczała też swój rozwój położeniu przy szlakach handlowych biegnących na północ i na wschód; do Prus i na Jaćwież¹,

W początkach naszej państwowości pułtuska osada miała znaczenie strategiczne. Pełniła rolę kasztelanii i grodu obronnego północno-wschodnich rubieży Mazowsza, nękanych przez wojownicze plemiona Prusów, Jaćwingów a potem Litwinów. Pułtusi gród należał do znacniejszych na Mazowszu, obok Płocka, Łęczycy, Łomży. Grodowy charakter Pułtuska potwierdzają nazwy pobliskich wsi, dawnych osad służebnych, takich jak: Bartdzieje, Psary, Rybitwy, Winnica².

W drugiej połowie XI w. pułtuska parafia znalazła się w granicach diecezji płockiej. Fakt ten należy wiązać z okresem fundacji diecezji płockiej za panowania Bolesława Śmiałego. Biskupstwo płockie otrzymało od monarchy duży kompleks dóbr na wschodnim Mazowszu, w skład którego wchodziły cztery kasztelanie: brańska, brocka, pułtuska i święcka. Dla biskupstwa największe znaczenie miała najęsciej zaludniona kasztelania pułtuska. Wkrótce miejsce kasztelana, przedstawiciela władzy książęcej zajął przedstawiciel biskupstwa³.

Już prawdopodobnie w r. 1203 Pułtusk wraz z okolicznymi włościami został włączony do posiadłości płockiego biskupstwa⁴. W miarę wzrastania przywilejów książęcych, uwalniających dobra biskupie od świadczeń rozwijał się on szybko i już w XIII w. należał do przedniejszych ośrodków diecezji płockiej. W Pułtusku chętnie przebywali płocki biskupi. Stąd zarządzali swoimi dobrami ziemskimi, rozciągającymi się w dolinie Narwi i Bugu⁵.

W 1257 r. ma miejsce lokacja „pierwszego miasta” w Pułtusku. Rozciągało się ono na południe od odnogi rzeki Narwi, zwanej Narewką, a położonego wokół drewnianego kościółka

Matki Bożej na tzw. Starym Mieście. Upadło ono jednak z powodu częstych najazdów Litwinów, Rusinów, Jaćwingów. Po raz pierwszy spalili oni Pułtusk w r. 1262, podczas odwrotu z wyprawy na Jazdów pod Warszawą i na Czersk. Pułtuszczykowie zrewanżowali się dwadzieścia lat później. *Latopis Wołyński* pod rokiem 1279 podaje, że podczas głodu panującego wśród Jaćwingów, Włodzimierz, książę ruski posłał im z Brześcia zboże na łodziach drogą wodną Bugiem, a następnie Narwią. Mieszkańcy Pułtuska ludzi jego rozbili, zboże zabrali, a łodzie potopili⁶.

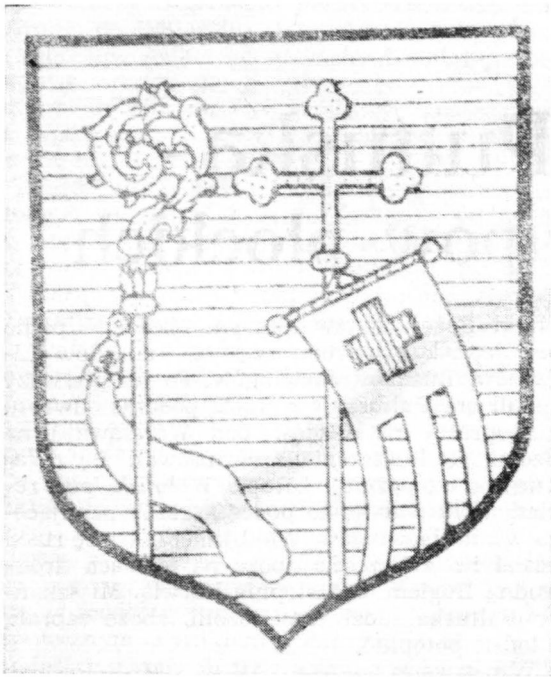
W pierwszej połowie XIV w. stał się Pułtusk miejscem stałej rezydencji biskupów płockich. Pierwszym biskupem, który na stałe przebywał w nadnarwiańskim grodzie był Florian Laskarys (1318—1333). Około 1320 r. wybudował on na miejscu drewnianego grodu, na wzgórzu nad Narwią, okazały drewniany zamek⁷.

Został on spalony w 1368 r. w czasie wielkiego najazdu księcia litewskiego, Kiejstuta na Mazowsze. Jan Długosz pisał: „Zamek zaś usilnie broniony przez starostów i tych, którzy z okolic pouciekali do niego w popłochu, popodkładawszy pod mury zamkowe stopy drzewa smolnego, podpalili. Wnet szerzący się płomień ogarnął ogród cały, a ludzie w nim zamknięci nie mogąc wstrzymać pożaru, wszyscy wraz z zamkiem spłonęli”⁸.

Zaszła zatem pilna potrzeba budowy zamku murowanego, a także przeniesienie miasta w dogodniejsze miejsce, umożliwiające jego skuteczną obronę. Drugie miasto pułtuskie założono na wyspie, utworzonej przez odnogę rzeki Narwi, zwanej Narewką i jej rozgałęzieniami; Rybitwią i Duczkiem oraz głównym korytem. Lokacja miasta na wyspie nastąpiła w 1339 r. Biskup płocki, Klemens Pierzchała odbudował Pułtusk i nadał mu prawo chełmińskie, według którego miasto otrzymało 100 włók gruntu ornego, 12 morgów łąk i 4 włoki pastwisk nad Narwią. Pułtuszczykowie otrzymali wiele przywilejów, m.in. prawo polowania na całym terytorium miasta.

MIASTO BISKUPIE — OŚRODEK ŻYCIA GOSPODARCZEGO, UMYŚLOWEGO I SZKOLNICTWA

Z chwilą wzniesienia zamku murowanego, coraz więcej biskupów przebywało w Pułtusku. Ze względu na swe centralne położenie w diecezji, nadawał się on na stolicę biskupią.

Herb Pułtuska.

Miasto, dzięki przeniesieniu go na prawo niemieckie i ciągłej kolonizacji dóbr biskupich, dokonywanej głównie w XV w., rozwijało się coraz bardziej. Rosła liczba mieszkańców Pułtuska i sąsiednich parafii. Bolączką jednak dla nowo powstających parafii i kościołów w ziemi pułtuskiej była ich znaczna odległość od stolicy diecezji — Płocka. Odległość ta bowiem nie pozwalała na należyłą organizację kościelną i rozwój tych parafii. Ponadto ówczesny archidiacon płocki Ścibor miał poważne kłopoty z odbywaniem wizytacji w szybko rozwijającym się archidiakonacie płockim. Obejmował on ogromną większość powierzchni diecezji zaś reszta jego terenu wchodziła w skład niewielkiego archidiakonatu dobrzyńskiego⁹.

Często przebywający w Pułtusku biskup Paweł Giżycki, dostrzegając rozwój Pułtuska i związanej z nim wschodniej części diecezji, po uzyskaniu zgody kapituły katedralnej, w dniu 7 lutego 1443 r. utworzył nowy archidiakoniat w Pułtusku. W ten sposób biskup dokonał korzystnej i wymaganej przez potrzebę chwili reorganizacji dotychczasowego podziału diecezji, odciążając znacznie archidiakona płockiego. Ustanowienie nowego archidiakonatu wydawało się biskupowi konieczne także i z tego względu, że na terenie diecezji płockiej grasowały w tym czasie przeróżne sekty, pokrewne hucyckim, a ich usuwanie należało do archidiakona¹⁰.

W 1449 r. zakończono przebudowę drewnianej świątyni pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny w nowy kościół murywany. Był to kościół monumentalny, obszerny, trójnawowy, zbudowany w stylu gotyckim. Jan Dłu-

gosz nazwał go bazyliką¹¹. Za pontyfikatu Pawła Giżyckiego wewnątrz kościoła było coraz bogaciej wyposażane i ozdabiane. W 1449 r. biskup Paweł Giżycki powołał także do życia w Pułtusku — kolegiacką kapitułę. Miała ona spełniać rolę senatu biskupiego, grona doradców i współpracowników rządcy diecezji. Liczne pułtuskie duchowieństwo zasiadające w kapitule miało uświetniać nabożeństwa odprawiane w pięknej pułtuskiej kolegiacie.

Pułtusk miał się stać nowym ogniskiem życia religijnego dla wschodniej części diecezji płockiej. Przy kolegiacie pułtuskiej mogli się także kształcić przyszli kapłani, pochodzący ze wschodnich krańców diecezji. Pułtusk ze swoją kolegiatą miał niejako zastąpić odległy Płock jako ośrodek kultu.¹²

W dokumencie fundacyjnym biskup Giżycki wyznaczył uposażenie dla pułtuskiej kapituły. Dla prepozytury, pierwszej godności w kapitule pułtuskiej, jako źródło dochodów stałych wyznaczona została aktem fundacyjnym włość Szelków, leżąca na północny wschód od Pułtuska, wchodząca w skład dóbr biskupich. W 1460 r. nastąpiła zmiana w prebendzie (stały dochód płynący najczęściej z uprawy gruntu, związany na stałe z daną kanonią) prepozyta. Wieś Szelków została włączona na powrót do dóbr biskupich, zaś w jej miejsce fundator przeznaczył wieś Obryte. Jako uposażenie, z którego miały płynąć wszystkie dochody dla archidiakonii założyciel kapituły wyznaczył wieś Winnicę. Prebendę dziekańską stanowiła połowa wsi Płocochowo, leżącej, jak i poprzednie wsie, w pobliżu Pułtuska¹³.

Biskupi płoccy czynili także wielkie starania aby ich rezydencja stała się ośrodkiem życia gospodarczego i umysłowego. Równocześnie z rozbudową zamku i pułtuskiej kolegiaty, w środku obecnego rynku, w 1405 roku rozpoczęto wznoszenie samotnie stojącej wieży obronnej, tzw. stołpu. Na przełomie XV i XVI w. przy kolegiacie dostawiono potężną dzwonnicę. Na drugim krańcu rynku, przy zamku w 1538 r. wybudowano w stylu renesansowym przepiękny kościółek św. Marii Magdaleny, w kształcie niewielkiej rotundy z wydzielonym prezbiterium i małą kruchtą. Przypomina on zgrabną miniaturkę rzymskiego Panteonu.

Pułtusk, jako trzecie miasto na Mazowszu, po Płocku i Warszawie zostało otoczone murami. W latach 1508—1533 wzniósł je Jerzy Czapski z Chomiąt, który przedtem budował mury miejskie Poznania.

Począwszy od XV w. należał Pułtusk do najbogatszych polskich miast. Otrzymał on przywilej organizowania 9 jarmarków i 2 targów na zboże i inne wiktuały. Po zakończeniu wojny 13-letniej z Zakonem Krzyżackim i odzyskaniu dostępu do morza przez państwo polskie, pułtuscy kupcy zajmowali czołową pozycję na Mazowszu w splawie drewna i zboża. W połowie XVI stulecia splawem zboża oraz produktów leśnych Narwią i Wisłą trudniło się 54 pułtuskich kupców¹⁴.

Miasto słynęło także z produkcji wybornego piwa, miodu i wina. Jan Długosz napisał: „Poltowsk... najpiękniejszym zamkiem wyróżnia się... miasto bogate w ryby, zboże, zwierzyzną leśną a przede wszystkim wyborne piwo produkujące”¹⁵. W mieście biskupów płockich świetnie było rozwinięte rzemiosło. Ze swych wyrobów na całym Mazowszu znani byli pułtusczy zduni, garncarze, stolarze, szewcy, garbarze zrzeszeni w cechach. W 1576 r. z rzemiosła utrzymywało się 167 pułtuskich rodzin¹⁶.

Rozwój gospodarczy Pułtuska szedł w parze z rozwojem życia umysłowego i szkolnictwa. Płoccy biskupi starali się utworzyć w Pułtusku ośrodek życia kulturalnego promieniujący na całe Mazowsze.

Zachowane źródła historyczne mówią o istnieniu w Pułtusku szkoły parafialnej, a od 1440 r. — szkoły kolegiackiej, utrzymywanej przez biskupa Pawła Giżyckiego, a obsługiwanej przez wychowanków Akademii Krakowskiej. W końcu XV w. jednym z nauczycieli pułtuskiej szkoły był Jan Głogowczyk, filozof i filolog, późniejszy profesor logiki w Akademii Krakowskiej¹⁷.

W celu zapewnienia stałej kadry nauczycielskiej dla pułtuskiej szkoły średniej biskup Noskowski w 1558 r. ufundował stypendium na cały okres studiów w Akademii Krakowskiej dla 40 studentów (w tym dla 20 studentów z diecezji płockiej). Zobowiązali się oni do podjęcia pracy w szkołach Pułtuska lub Płocka przez okres trzech lat¹⁸.

Od 1565 r. w Pułtusku zaczęła funkcjonować szkoła średnia prowadzona przez jezuitów. Chociaż nie udało się zrealizować projektu utworzenia w nadnarwiańskim grodzie wyższej uczelni dla Mazowsza, przedstawionego w 1562 r. na sejmie piotrkowskim przez jednego z przywódców stronnictwa egzekucyjnego, Hieronima Ossolińskiego, Pułtusk był nazywany „mazowieckim grodem żaków”. Na przełomie XVI i XVII w. do pułtuskiej szkoły jezuickiej uczęszczało 700 uczniów, pochodzących nie tylko z Mazowsza, ale również z Warmii, Prus Książęcych i Królewskich, Wielkopolski a nawet z Wołynia¹⁹.

Do grona wybitniejszych wychowanków pułtuskiej szkoły z przełomu XVI i XVII stulecia należy zaliczyć: bratanka króla Stefana Batorego, Andrzeja, późniejszego kardynała, Jerzego Ossolińskiego, kanclerza wielkiego koronnego, rozslawionego poselstwami do Rzymu, Wenecji, Wiednia i Ratyzbony, hetmana wielkiego koronnego, Jana Tarnowskiego, Macieja Kazimierza Sarbiewskiego, poetę piszącego po łacinie, zwanego „Horacym Północy”, autora m.in. *Ody do Narwi*. Został on uwieczniony za swoją twórczość laurem przez papieża Urbana VIII.

W potocznym ówczesnym powiedzeniu ponoć najlepsi byli: „siecichowscy śpiewacy, świętokrzyscy pijacy, a pułtusczy żacy”.

W pułtuskiej szkole jezuickiej wykładali świetni nauczyciele, m.in. autor doskonałego

przekładu *Pisma Świętego* na język polski, Jakub Wujek, słynny kaznodzieja ks. Piotr Skarga, angielski filozof Ryszard Singleton, znany kompozytor Jan Brandt, twórca słownika łacińsko-grecko-polskiego Grzegorz Knapski, słynny matematyk Oswald Krüger.

Pułtuska szkoła średnia, a zwłaszcza założone już w 1571 r. seminarium nauczycielskie, pierwsza tego typu uczelnia na ziemiach polskich, były kuźnią wykształconych kadr dla Pułtuska, Mazowsza i innych dzielnic Rzeczypospolitej. Pierwszym kierownikiem Seminarium Nauczycielskiego w Pułtusku został Benedykt Herbes²⁰.

Przy szkole jezuickiej w Pułtusku prowadził działalność pierwszy na ziemiach polskich teatr publiczny. Zainaugurował on swoje występy w czerwcu 1566 r. sztuką na cześć biskupa Andrzeja Noskowskiego, fundatora kolegium²¹.

Pułtusk — miasto biskupów płockich miało swój ogromny wkład w kształtowaniu dziejów kultury książkowej na Mazowszu. Pułtuski zamek stał się miejscem gromadzenia i przechowywania wspaniałych księgozbiorów — własności światłych biskupów; Erazma Ciołka, Andrzeja Krzyckiego, Piotra Wolskiego, Stanisława Lubińskiego²².

Tu był przechowywany najstarszy, dochowany do naszych czasów relikwiot średniowiecznej sztuki rękopiśmiennej z XI w. tzw. *Złoty Kodeks Pułtuski*. Był on prawdopodobnie własnością Judyty, córki Wratysława II czeskiego, matki Bolesława Krzywoustego. Przywiozła go ona na dwór Władysława Hermana do Płocka, skąd dostał się do Pułtuska, gdzie przechowywany był lat trzysty. Uchroniony przed grabieżą w XVIII stuleciu przez Tadeusza Czackiego, został włączony do jego biblioteki w Porycku, skąd przeszedł na własność Czartoryskich.

W Pułtusku, w XVI w. założono pierwszą na Mazowszu drukarnię. Prowadził ją Jan z Sącza (Jan Sandecki) sprowadzony z Krakowa przez biskupa Krzyckiego. Zachowały się do naszych czasów dwa druki, które wyszły spod ręki mistrza Jana. Unikalny egzemplarz pierwszego z nich *Prognosticum Doctoris Iosephi Gruenpeck ab anno 1532 ad annum 1540* (zapewne z końca 1531 r.), pesymistycznego prognostyku na lata 1532—1540 przechowuje Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Drugi datowany w 1533 r. i dedykowany Krzyckiemu, jest bardziej znany, gdyż wielokrotnie potem był przedrukowywany i tłumaczony. Jest to *Oratio de passione Domini* A. Brandolinusa Lippiusa. Na stronach tytułowych obydwu książek umieszczony jest napis „Poltovia apud Io. Sandecium” zaś na końcu „...Ioannes Sandecenis chalcographus Pultoviae”²³. W latach sześćdziesiątych XVI w. drukował w Pułtusku inny krakowski typograf, Stanisław Mureliusz. Wydał on m.in. w 1560 r. żartobliwe dzieło *Carmina iocosa non morosa*²⁴.

Pułtuski zamek, w którym prawdopodobnie mieściła się drukarnia był systematycznie roz-

budowywany i upiększany. W miarę upływu czasu zyskiwał on nowe elementy architektoniczne. Biskupem, który chętnie mieszkał w Pułtusk, był Andrzej Noskowski (1527—1535). Jak pisał Jędrzej Święcicki „odnowił on zamek po większej części zniszczony przez pożary”²⁵.

Dzielo odbudowy murów zamkowych kontynuował mecenas uczonych Piotr Myszkowski (1565—1577). On to u podnóża swej rezydencji założył piękne ogrody, w których uprawiano owoce i rośliny południowe. Biskup Marcin Szyszkowski (1607—1616) wzmocnił zamkowe mury wielkimi skarpami zaś biskup Henryk Firlej (1617—1624) zbudował most arkadowy łączący zamek z rybnikiem i opasał ogrody zamkowe wysokim murem²⁶.

W połowie XVII w. w pułtuskim zamku występowało kilkanaście pomieszczeń różnej wielkości, służących biskupom za mieszkanie. W rezydencji znajdowała się kaplica oraz biblioteka po zmarłym biskupie Lubieńskim.

Ogromne zniszczenia pułtuskiego zamku nastąpiły w czasie najazdu szwedzkiego (1655—1660). Ówczesny biskup plocki, Karol Ferdynand Waza zamieszkał przez pewien czas w swojej rezydencji w Wyszkwowie²⁷.

Odbudowy zamku ze zniszczeń wojennych podjęli się trzej bracia Załuscy, w latach 1692—1736, kolejno zasiadający na stolicy plockiej. W połowie XVIII stulecia, za czasów biskupa Józefa Eustachego Szembeka, uwagę przybywających do pułtuskiego zamku przyciągała duża sala niedaleko kaplicy, z podłogą w szachownicę, malowanym sufitem, w której wisiało 69 portretów plockich biskupów. Obok zamku były wozownie, szkoły z drzewkami cytryn, rozmarynu itd. oraz dwie altany. W ostatnich latach Rzeczypospolitej szlacheckiej gruntowną restaurację swojej rezydencji rozpoczął K. H. Szembek (1785—1797). Nadał on frontowi pałacu elementy klasycystyczne²⁸.

W rękach duchowieństwa znajdowała się nadal pułtуска oświata. Po kasacie zakonu jezuitów w 1773 r. szkołę pułtuską prowadził zakon benedyktynów Plocka, według zasad ustalonych przez Komisję Edukacji Narodowej. Pod względem liczby uczniów, pułtуска szkoła należała do największych w Koronie i ustępowała jedynie Warszawie oraz nieznacznie takim ośrodkom jak Kraków i Żytomierz. W latach 1781—1790 szkołę w Pułtusk ukończyło 4228 uczniów²⁹.

W okresie swych rządów w Pułtusk, biskupi plockcy nosili tytuł książąt pułtuskich. Na status prawny Pułtuska wskazywała wyraźnie najstarsza pieczęć i herb miasta. Widnieją na nich: pastorał i chorągiew na drzewcu zakończonym krzyżem — widome oznaki władzy biskupiej nad Pułtuskim³⁰.

Sam Pułtusk miał charakter państwka kościelnego. Świadczyła o tym obecność licznych duchowieństwa, pięć kościołów; w tym dwa przyklasztorne (jezuitów i reformatów), trzy kaplice, biskupi konsystorz, seminarium duchowne oraz organa władzy ustawodawczej

i wykonawczej. Duch religijny w mieście starano się utrzymać również i w ten sposób, że każdy dom i plac budowlany posiadał nie tylko swój numer, lecz także był pod wezwaniem jakiegoś świętego patrona. Do tego celu użyto aż 348 imion świętych. Tyle bowiem było domów względnie parceli budowlanych w 1729 r., to jest w chwili opisu miasta sporządzonego przez Komisję Dobrego Porządku (Boni Ordinis)³¹.

W 1795 r., w wyniku III rozbioru Polski, przeszedł Pułtusk pod panowanie Prus, które wkrótce upaństwowiły dobra kościelne.

DALSZE DZIEJE PUŁTUSKIEJ REZYDENCJI BISKUPÓW PŁOCKICH

Położenie geograficzne Pułtuska w tzw. słynnym „Trójkącie strategicznym” (Modlin, Serock, Pułtusk) miało istotny wpływ na częste działania militarne w okolicach Pułtuska. W maju 1703 r., w czasie II wojny północnej, Pułtusk stał się miejscem bitwy między wojskami szwedzkimi Karola XII a oddziałami saskimi feldmarszałka Steinau. Po rozbięciu oddziałów saskich (1000 żołnierzy zabitych i 700 wziętych do niewoli) Szwedzi ograbili miasto³².

Pomimo prób odbudowy gospodarczej miasta biskupów plockich, zainicjowanych w epoce stanisławowskiej, Pułtusk nekany przez pożary, powtarzające się co kilkanaście lat nie był w stanie dojść do swej dawnej świetności.

12 marca 1794 r. stacjonujący w Pułtusk brygadier Antoni Madaliński odmówił wykonania rozkazu redukcji wojska polskiego, postanowionej przez Radę Nieustającą na żądanie ambasadora carowej Katarzyny II, Igelströma. Marsz brygady Madalińskiego spod Pułtuska i Ostrołęki w kierunku Krawa, stał się sygnałem do wybuchu powstania kościuszkowskiego³³. Po wymarszu oddziałów polskich z Pułtuska zamek biskupów plockich zajęli najpierw Rosjanie, a potem Prusacy. Panowanie pruskie w Pułtusk trwało do końca 1806 r.

26 grudnia 1806 r. pod Pułtuskim została stoczona krwawa bitwa między armią napoleońską dowodzoną przez marszałka Lannes'a a wojskami rosyjskimi generała Beningsena. Nazajutrz Francuzi wkroczyli do miasta³⁴. Bitwa pod Pułtuskim miała ogromne znaczenie w planach strategicznych Napoleona. Nazwa Pułtuska została zamieszczona na Łuku Triumfalnym w Paryżu. W czasach napoleońskich, po Morzu Północnym pływała fregata „Pułtusk”, uzbrojona w 86 dział.

Wojny napoleońskie przyniosły duże zniszczenia pułtuskiego zamku. Pełnił on wówczas rolę lazaretu wojsk francuskich. Po stoczeniu morderczej bitwy z Rosjanami, pod koniec 1806 r. przez 8 dni mieszkał w nim cesarz Francuzów — Napoleon Bonaparte. 15 maja 1809 r. w rezydencji biskupów plockich odbyła się 343 sesja Rady Stanu Księstwa Warszawskiego³⁵.

Tak będzie wyglądał Dom Polonii w Pułtusku — przebudowana dawna rezydencja biskupów plockich.

W czasach Królestwa Kongresowego był Pułtusk drugim co do wielkości miastem północnego Mazowsza po Płocku i jednym z sześciu miast obwodowych województwa plockiego. Na początku 1830 r. liczył 4400 mieszkańców i 288 domów, w tym 110 murowanych³⁶. Miasto zaczyna się odbudowywać po zniszczeniach wojen napoleońskich i modernizować.

Przez Pułtusk przechodził trakt petersburski, łączący stolicę Cesarstwa z Warszawą, którym często przejeżdżali dostojnicy państwowi na czele z carem Aleksandrem I. Władze Królestwa Kongresowego chętnie dawały pieniądze na odbudowę zniszczonych domów, kościołów, mostów, brukowanie rynku i ulic, na oświetlenie miasta. Pułtuscy kupcy ponownie rozpoczęli spławiać duże ilości zboża i drewna do Gdańska. Władze miasta Pułtуска miały prawo organizowania 9 dwudniowych jarmarków. W 1819 r. zanotowano w Pułtusku 151 rzemieślników³⁷.

W latach dwudziestych XIX w. założono tu również osadę fabryczną dla sukienników przybyłych z Pomorza. Pułtusk należał do większych miast garnizonowych. W 1830 r. stał tu garnizon 8 pułku piechoty liniowej płka Jana Skrzyneckiego³⁸.

Rozwój gospodarczy Pułtуска w dobie Królestwa Kongresowego sprzyjał rozwojowi szkolnictwa. W mieście świetnie funkcjonowała 6-klasowa Szkoła Wojewódzka Księży Benedyktynów. W latach 1817—1831 na Uniwersytecie Warszawskim studiowało 141 absolwen-

tów pułtuskiej szkoły. Szczególną popularnością cieszył się Wydział Prawa i Administracji, na którym studiowało 84 pułtuszczan³⁹.

Rozkwit Pułtуска został zahamowany przez wybuch powstania listopadowego, w którym jego mieszkańcy wzięli aktywny udział. Służyli w oddziałach liniowych, partyzanckich oddziałach Kurpiów, Straży Bezpieczeństwa. Do armii polskiej zaciągnęła się także młodzież pułtuskiej szkoły średniej⁴⁰.

Znajdujący się na ważnym szlaku militarnym Pułtusk przechodził z rąk do rąk. Przez miasto wycofywała się armia polska po przegranej bitwie pod Ostrołęką. 25 czerwca 1831 r. przybył do Pułtуска nowy wódz naczelny armii carskiej, feldmarszałek Paskiewicz i wyruszył z nią drogą okrężną przez Mazowsze plockie i zachodnie w kierunku Warszawy⁴¹.

Po klęsce powstania listopadowego nastąpił upadek osady sukienniczej w Pułtusku. Władze carskie przemianowały także pułtuską 6-klasową Szkołę Wojewódzką na 4-klasową szkołę powiatową. Na kilka lat przed wybuchem powstania styczniowego uczęszczał do niej Wiktor Gomulicki, znany poeta i badacz dziejów Warszawy. Swoją pobyt w pułtuskiej szkole utrwalił po latach w książce *Wspomnienie niebieskiego mundurka*.

Ludność Pułtуска, a zwłaszcza pułtуска młodzież, studująca w Warszawie zaangażowała się w przygotowanie kolejnego zrywu narodowowyzwoleńczego, a następnie wzięła w nim czynny udział. Próba zdobycia Pułtуска,

w którym stał silny garnizon rosyjski, w końcu stycznia 1832 r. nie powiodła się. Uczestnicy potyczek z wojskiem carskim, po klęsce powstania styczniowego ginęli na szubienicy lub byli zsyłani na Syberię, na katorżcze roboty. Młodzież pułtuskiej szkoły została poddana ostrej rusyfikacji.

W dobie walk narodowowyzwoleńczych, pierwszej połowy XIX w. płocki biskupi znacznie rzadziej przebywali w Pułtusk. W latach Królestwa Kongresowego pułtuski zamek odnowił i przyozdobił biskup Michał Adam Prażmowski. W czasie powstania listopadowego pałac ponownie służył jako lazaret dla rannych żołnierzy polskich i rosyjskich.

Ostatnim biskupem, który rezydował w pułtuskim zamku i troszczył się o jego wygląd był Franciszek Pawłowski (1836—1852). W 1841 r. wybuchł tu wielki pożar. W czasie wojny krymskiej (1854—1855) zabytkowy obiekt jeszcze raz przeznaczono na szpital wojskowy, który tu się mieścił do wybuchu powstania styczniowego⁴².

Po jego klęsce, pod koniec listopada 1864 r. w Pułtusk przebywał na wizytacji biskup płocki W. Chościak-Popiel. Wieczorem 27 li-

stopada otrzymał on pismo od Naczelnika Wójcennego powiatu pułtuskiego o kasacji klasztorów. Następnego dnia, biskup Chościak był świadkiem wywożenia z miasta zakonników pułtuskich klasztorów; benedyktynów i reformatorów⁴³. Wkrótce nastąpiła konfiskata dóbr kościelnych oraz pułtuskiego pałacu — rezydencji biskupów płockich.

Do momentu wybuchu I wojny światowej i opuszczenia Pułtusk przez władze carskie w 1915 r. w zamku stacjonował garnizon wojsk carskich i mieścił się wojskowy szpital. Od chwili odzyskania niepodległości przez państwo polskie w listopadzie 1918 r., do września 1939 r., był on siedzibą pułtuskich władz powiatowych, a w czasie II wojny światowej — hitlerowskich władz okupacyjnych.

W pierwszych latach Polski Ludowej zlikwidowano największe uszkodzenia pułtuskiego zamku. Przywrócono mu kształt dziewiętnastowieczny. Stanowił on siedzibę pułtuskich władz miejskich i powiatowych. W lipcu 1974 r. decyzją władz państwowych PRL i na życzenie przedstawicieli skupisk polonijnych, dawna rezydencja biskupów płockich w Pułtusk została przeznaczona na Dom Polonii.

PRZYPISY

¹ J. Zwolińska, *Pułtusk w średniowieczu w: Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. I, Warszawa 1969, s. 42—43.

² K. Buczek, *Książęca włość służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław 1958, s. 98; A. Gieysztor, *Czy Pułtusk ma 1000 lat*, «Mówią wieki», 1960, z. 8, s. 4; K. Modzelewski, *Z badań nad organizacją służebną w Polsce wczesnofeudalnej*, «Kwartalnik Historii Kultury Materialnej», t. IX, 1961, nr 4, s. 737. W pobliżu grodu w Pułtusk były bobrownie książąt mazowieckich. W 1229 r. bobrownik Jaszka z Makowa informował księcia Konrada I, że pod Pułtuskim samych bobrów czarniawych było 251 sztuk, T. Czacki, *O literwskich i polskich prawach*, t. II, Kraków 1861, s. 287.

³ T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976, s. 12—15.

⁴ H. Rybus, *Kolegiata w Pułtusk i jej kapituła*, Łódź 1933, s. 8; B. Ulanowski, *O uposażeniu biskupstwa płockiego*, w: *Rozprawy i Sprawozdania Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*, t. XXI, Kraków 1887, s. 34 nn.

⁵ H. Rybus; W. Góralski, *Powstanie kapituły kolegiackiej w Pułtusk*, w: *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, t. XXVI, 1973, s. 293.

⁶ *Połnoje sobranije russkich letopisiej*, t. II, Ipat'jenskaja letopis, Moskwa 1964, s. 879.

⁷ A. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1931, s. 43; F. Sobieszczkański, *Pałac biskupi w Pułtusk*, «Tygodnik Ilustrowany», 1864, s. 516—518; J. Długosz, *Dzieje Polski*, t. III, Kraków 1868, s. 154.

⁸ J. Długosz, s. 291.

⁹ W. Góralski, s. 294.

¹⁰ *Ibidem*; J. Rybus, s. 50. Nowo powstały archidiecezja pułtuski liczył 6 dekanatów i 111 parafii; T. Siłnicki, *Organizacja archidiecezji w Polsce*, Lwów 1927, s. 57—58.

¹¹ J. Długosz, *Vitae episcoporum Plocensium*, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. VI, Cracoviae 1893, s. 611, w 1560 r. kościół został przebudowany

w stylu renesansowym przez Jana Baptystę z Wenecji. Sześć lat wcześniej włoski architekt Giovanni Battista wystawił w kolegiacie renesansową kaplicę na wzór Kaplicy Zygmunta w Wawelu. Znalazł się w niej grobowiec Andrzeja Noskowskiego oraz bogata renesansowa polichromia.

¹² W. Góralski, s. 294; M. Żywczyński, *Powstanie i cel kapituły pułtuskiej*, «Rocznik Teologiczno-Kanoniczny», t. II, 1955, s. 189.

¹³ W. Góralski, *Prawa i obowiązki członków kapituły pułtuskiej w latach 1448—1840*, w: *Studia Płockie*, Płock 1974, s. 108—109.

¹⁴ S. Gierszewski, *Wista w dziejach Polski*, Gdańsk 1982, s. 76—76.

¹⁵ J. Długosz, *Dzieje Polski*, t. I, Kraków 1867, s. 44.

¹⁶ E. Pielińska, *O rzemiośle pułtuskim w XIV—XVIII wieku*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. I, Warszawa 1969, s. 61—67.

¹⁷ S. Kotarski, *Z dziejów szkolnictwa i kultury w Pułtusk*, *op. cit.*, s. 69—70.

¹⁸ *Ibidem*; J. Łukasiewicz, *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim*, t. III, Poznań 1849—1851, s. 509; H. Barycz, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków 1935, s. 350.

¹⁹ S. Kotarski, s. 72—76.

²⁰ J. Zarębski, *Benedykt Herbs*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. IX, s. 434—436.

²¹ J. Poplatek, *Studia z dziejów staropolskiego teatru szkolnego*, w: *Studia z dziejów jezuickiego teatru w Polsce*, Wrocław 1957, s. 13—16; Z. Szweykowski, *Z dziejów polskiej kultury muzycznej*, *Kultura staropolska*, t. I, Kraków 1958 s. 145, 175.

²² E. Chwałewik, *Exlibrisy polskie XVI i XVII w.*, Wrocław 1955, s. 17—18; E. Majkowski, *Znak książkowy Andrzeja Krzyckiego*, Kraków 1926, s. 14.

²³ A. Kociszewski, *Drukarstwo ciechanowskie. Tradycje i współczesność*, Ciechanów 1985, s. 19—20.

²⁴ *Ibidem*, s. 24—25

²⁵ S. Pazyra, *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Święcickiego*, Warszawa 1974, s. 164.

- ²⁶ *Ibidem*, s. 167; H. Gawarecki, *Wiadomość historyczna miasta Pultuska*, Warszawa 1826, s. 51—54.
- ²⁷ M. Grzybowski, *Zamek w Pultusku — dawna rezydencja biskupów płockich — Domem Polonii*, w: «Zapiski Ciechanowskie», z. 3, Ciechanów 1977, s. 117.
- ²⁸ *Ibidem*, s. 118—119; H. Gawarecki, s. 54.
- ²⁹ I. Klärner, *Dzielo Komisji Edukacji Narodowej w Pultusku*, w: *Pultusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. II, Warszawa 1975, s. 133—136; *Raporty szkoły pultuskiej podwydziałowej*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1903, s. 144—194.
- ³⁰ Szerzej na ten temat S. K. Kuczyński, *Pieczczęć i herb Pultuska*, w: *Pultusk ...*, t. II, s. 97—105.
- ³¹ J. Kazimierski, *Zarys historii Pultuska i Nasielska*, w: *Pultusk. Nasielsk. Miasta i ludzie*, Warszawa 1968, s. 24.
- ³² *Ibidem*, s. 31.
- ³³ W. Tokarz, *Marsz Madalińskiego*, w: *Rozprawy i szkice*, t. II, Warszawa 1959.
- ³⁴ A. Kociszewski, *Mazowsze w epoce napoleońskiej*, Ciechanów 1976, s. 90—99.
- ³⁵ *Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego*, t. II, cz. I, Toruń 1965, s. 292.
- ³⁶ *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Płocku, Komisja Województwa Płockiego i I Rząd Gubernialny*, nr 50, k. 3—4; P. Wierzbicki, *Opis Historyczny Miasta Powiatowego Pultuska*, s. 131.
- ³⁷ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych*, nr 4490, k. 323—326; nr 4500, k. 66—68; P. Wierzbicki, s. 85—87.
- ³⁸ P. Wierzbicki, s. 203—204; AGAD, KRSW, nr 4482, k. 148—153.
- ³⁹ R. Gerber, *Szkoła Wojewódzka księży benedyktynów w Pultusku (1815—1831)*, w: *Pultusk ...*, t. II, s. 153—184; *Tenże, Wychowankowie Szkoły Wojewódzkiej w Pultusku na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1817—1831*, *op. cit.*, s. 154—184.
- ⁴⁰ AGAD, *Władze Centralne Powstania Listopadowego*, nr 82, k. 19—20, 46—47; R. Gerber, s. 180, 200—204.
- ⁴¹ A. K. Puzyrewsky, *Wojna polsko-ruska 1831*, Warszawa 1899, s. 376—377.
- ⁴² M. Grzybowski, *Zamek w Pultusku — dawna rezydencja biskupów płockich — Domem Polonii*, w: «Zapiski Ciechanowskie», z. 3, Ciechanów 1977, s. 120.
- ⁴³ W. Popiel, *Pamiętniki*, t. I, Kraków 1915, s. 220; M. Grzybowski, *Postawa W. Chościak-Popieła biskupa płockiego wobec kasaty klasztorów*, w: *Studia Płockie*, t. XI, Płock 1983, s. 260.

KAJETAN DOBROSIELSKI

Wieś płocka na przełomie lat 1918/1919

Jesień 1918 roku przyniosła poważne ożywienie polityczne na Ziemi Płockiej. Wiadomości, jakie tutaj docierały z frontów wojny światowej wskazywały, że nadszedł czas odrodzenia się państwa polskiego. Po przeszło 120 latach niewoli, nazwa Polska pojawi się ponownie na mapie politycznej Europy. W tej gorącej atmosferze, która ogarnęła wszystkie klasy i warstwy społeczne, wieczorem 11 listopada rozbrojono w Płocku około dwustu żołnierzy niemieckich, praktycznie nie stawiających żadnego oporu. W tym samym dniu płockie organizacje: Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy i Polska Partia Socjalistyczna — Lewica w sali teatru miejskiego zorganizowały wiec z zadaniem powołania, na wzór innych regionów Polski, Rady Delegatów Robotniczych. Jednakże próba odegrania przez te partie głównej roli organizatorskiej, nie powiodła się. Mimo dość ostrych w treści wystąpień znanych w miejscowym środowisku radykalnych działaczy komunistycznych: Mierzejewskiego, Pakulskiego i Piltza, zdecydowaną przewagę zyskali przedstawiciele Polskiej Partii Socjalistycznej — Frakcja Rewolucyjna. W skład powołanej Rady Robotniczo-Żołnierskiej m. Płocka,

weszli wytypowani przedstawiciele działających na terenie miasta ugrupowań politycznych, stowarzyszeń i związków robotniczych: PPS — Frakcji, Robotników Bezfachowych, Związku Zawodowego Metalowców, Związku Zawodowego Szewców, Delegaci b. Żołnierzy Korpusu Polskiego w Rosji, Delegaci b. Legionistów Polskich, Delegaci b. Żołnierzy Rosyjskich, Delegaci Pogotowia Bojowego PPS — Frakcji, Żeglarzy i I Kuchni Robotniczej.¹ Podczas posiedzenia inauguracyjnego Płockiej Rady w nocy z 11 na 12 listopada, wyłoniono Komitet Wykonawczy. W jego skład weszli: J. Chrzanowski, W. Kępczyński i R. Litewski. Powołano także Wydział Wykonawczy: K. Jakucki, R. Litewski, T. Mariński, L. Przybylski i S. Wasilewski. W obydwu organach zasiadli przedstawiciele i zwolennicy linii politycznej Frakcji. Z członków Rad Powiatowej i Miejskiej wyłoniono także komitety wykonawcze Powiatowy i Miejski. Do Komitetu Miejskiego, jako reprezentanci Rady, weszli: Chrzanowski, Kępczyński i Litewski, zaś do Powiatowego: Przybylski, Sobociński i Wasilewski.²

Frakcyjny skład Płockiej Rady stał się przyczyną ostrej krytyki ze strony PPS — Lewicy

